МАКАНОВА ӘСЕЛ ОРАЛБАЙҚЫЗЫНЫҢ

«8D04103 – Мемлекеттік және жергілікті басқару» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «Қазақстан Республикасындағы ғылыми-зерттеу қызметін мемлекеттік реттеу» тақырыбындағы диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ЭЫДҰ-ның жетекші елдері ғылыми зерттеулердің әлеуетті әскери және экономикалық пайдасын түсініп, оларды ұлттық мақсаттарға жетуге бағыттай бастады, нәтижесінде оны индустрияландыруға негізделген «үлкен ғылым» парадигмасы пайда болды. Бұл елдерде ғылым саласындағы қоғамдық қатынастардың өсуімен үкіметтерден ғылым және ғылыми-зерттеу қызметі (ҒЗҚ) саласындағы мемлекеттік басқару және мемлекеттік реттеу жүйесін ұйымдастыруды талап ететін мемлекеттік ғылыми саясат қалыптасуда.

ҒЗЖ-ны мемлекеттік реттеудің маңыздылығы, біріншіден, ғылыми зерттеулер ғылымды қажет ететін экономиканы құру жолындағы алғашқы қадам болып табылатындығымен, екіншіден, ғылыми процестің әртүрлі қатысушыларын үйлестіру, этикалық стандарттардың сақталуын қамтамасыз ету және ғылыми зерттеулердің сапасын арттыру қажеттілігімен байланысты.

Мемлекеттік ғылыми саясаттың мақсаттарын іске асыру үшін мемлекеттік реттеудің түрлі құралдары әзірленуде. Олардың негізгілеріне нормативтік-құқықтық және ғылыми зерттеулерді қаржыландыру жатады. Сонымен қатар, құралдарды таңдауға сыртқы және ішкі факторлар әсер етеді. Мысалы, Қазақстанның Болон процесіне қосылуы ғылыми кадрларды даярлау жүйесінің кеңестік жүйеден Батыс моделіне түбегейлі өзгеруіне ғана емес, сонымен қатар халықаралық басылымдардағы жарияланымдар негізінде ғалымдардың біліктілігін бағалауға негізделген нормативтік-құқықтық және ғылымды мемлекеттік қаржыландырудың жаңа нысандары (базалық, гранттық және бағдарламалық-мақсатты) сияқты ҒЗЖ-ны мемлекеттік реттеудің жаңа құралдарын енгізуге әкелді.

Қазақстанды дамытудың стратегиялық міндеттерінің бірі ғылымды қажетсінетін технологияларға негізделген экономика құру, сондай-ақ халықаралық аренада бәсекеге қабілеттілікті арттыру болып табылады. Осыған байланысты мемлекеттік ғылыми саясат ғылым мен білімнің экономиканың дербес секторлары ретінде қалыптасуына, ұлттық деңгейдегі қолданбалы мәселелерді шешуге ҒЗҚ үлесіне бағдарланған. ЖІӨ-нің 1%-на тең ғылымды қаржыландыруға қол жеткізу және қазақстандық ғылымды әлемдік ғылыми кеңістікке одан әрі интеграциялау мақсаты қойылды. Сонымен қатар, жаһандық бәсекелестік пен жылдам технологиялық өзгеріс жағдайында Қазақстан үкіметі ғылыми зерттеулердің бизнеспен және өндіріспен тығыз өзара іс-қимылын қамтамасыз ететін ғылымды басқарудың жаңа моделін әзірлеуде.

Осы тұрғыда ҒЗҚ мемлекеттік реттеу жүйесін, оның негізгі құралдарын, Қазақстанның ғылыми саясатының мақсаттары мен міндеттерін зерделеу зерттеудің өзекті және маңызды бағытына айналуда.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Диссертацияның мақсаты - теориялық-әдіснамалық және эмпирикалық талдау негізінде Қазақстандағы ғылыми-зерттеу қызметін мемлекеттік реттеуді жетілдіру бойынша ұсыныстар кешенін әзірлеу.

Зерттеу мақсатына жету үшін келесі **міндеттер** анықталды:

– ғылыми саясатты, ҒЗҚ мемлекеттік басқару жүйелерін және авторлық көзқарасты тұжырымдауды қалыптастыру бойынша теориялық-әдіснамалық тәсілдер мен негізгі ұғымдарды зерттеу;

– ұлттық модельдерді, басқару стильдерін, шет елдердегі ғылыми-зерттеу қызметін мемлекеттік реттеу құралдары мен тетіктерінің эволюциясын зерттеу;

– Қазақстандағы ҒЗҚ мемлекеттік реттеу жүйесінің ағымдағы жай-күйін, ғылыми салада жұмыс істейтін негізгі мемлекеттік органдардың функциялары мен рөлін талдау және ғылым саласының дамуын шектейтін себептерді анықтау;

– Қазақстан Республикасында ғылыми-зерттеу қызметін реттеу құралдарын қалыптастыруға әсер ететін негізгі ішкі және сыртқы факторларды анықтау;

– Қазақстан ҒЗҚ мемлекеттік реттеуді жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу нысаны. Зерттеу объектісі Қазақстан Республикасындағы ғылыми-зерттеу қызметін реттеудің мемлекеттік жүйесі болып табылады.

Зерттеу пәні. Зерттеу пәні Қазақстан Республикасындағы ғылыми-зерттеу қызметін мемлекеттік реттеу процесінде туындайтын әлеуметтік-экономикалық қатынастар кешені болып табылады.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық базасы. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізіне мыналар кіреді: policy instruments – саясат құралдары (нормативтік-құқықтық, қаржылық-экономикалық, «жұмсақ») тұжырымдамасы, саясатты трансферттеу тұжырымдамалары (policy diffusion, policy transfer және policy convergence), сондай-ақ «колеи эффекті» (path dependency) теориясы Қазақстан ҒЗҚ реттеу процесінде саясат құралдарын таңдауға мен қолдану эволюциясына әсер ететін сыртқы және ішкі факторларды бағалау үшін пайдаланылады. Сондай-ақ зерттеудің теориялық базасын ЭЫДҰ-ның есептері, мемлекеттік басқару, ҒЗЖ-ны мемлекеттік реттеу, ғылыми саясат жөніндегі шетелдік және қазақстандық авторлардың жарияланымдары құрады.

Зерттеу аясында келесі ғылыми әдістер қолданылды. Тарихнамалық әдіс – ғылыми-зерттеу қызметін мемлекеттік реттеу мәселелеріне арналған шетелдік және отандық зерттеушілердің ғылыми еңбектерін талдауды қамтыды. Компаративті әдіс – ғылыми саясат жүйесінің ұлттық үлгілерін, мемлекеттік басқару құрылымын және шет елдер мен Қазақстандағы ҒЗЖ-ны реттеу құралдарын салыстыру негізінде зерттеу. Нормативтік-құқықтық тәсіл – ғылым саласындағы ҚР заңдарын, нормативтік актілерін зерделеу. Статистикалық әдіс – Қазақстанның мемлекеттік органдарының, сондай-ақ халықаралық ұйымдардың ресми көздерінен алынған деректерді пайдалану. Сараптамалық терең сұхбат – ҒЗҚ саласында шешімдер қабылдау процесіне тартылған сарапшылардың, консультативтік-кеңесші орган мүшелерінің және ғылым бойынша НҚА-ға өзгерістер әзірлеу жөніндегі жұмыс топтарының сауалнамасына негізделген сапалы зерттеу. Библиометриялық әдіс – Scopus және Web of Science халықаралық дерекқорларына кіретін басылымдардағы қазақстандық авторлардың жарияланым белсенділігіне саясат құралдарының әсерін бағалау. Сандық деректерді өңдеу үшін MS Excel бағдарламасы қолданылды.

Зерттеудің ақпараттық базасы. Диссертациялық зерттеу үшін деректер көзі Қазақстан Республикасы нормативтік-құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі болып табылады: http://adilet.zan.kz, https://online.zakon.kz, сондай-ақ мемлекеттік басқару органдарының ресми вебсайттары www.akorda.kz, https://primeminister.kz. Стратегиялық құжаттар, Президенттің жолдаулары, Үкімет қаулылары, заңнамалық актілер, ғылым және білім министрінің/ғылым және жоғары білім министрінің бұйрықтары, сонымен қатар, www.edu.gov.kz, www.legalacts.kz

веб-сайттарындағы қол жетімді заң жобалары. Қазақстандағы ғылыми-зерттеу қызметін дамытудың статистикалық көрсеткіштері – Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы (https://stat.gov.kz/), ғылым бойынша Ұлттық баяндама. Халықаралық ақпарат көздерінен Дүниежүзілік Банктің, Дүниежүзілік экономикалық форумның, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының есептерін атап өткен жөн. Қазақстандық авторлардың жарияланым белсенділігі туралы мәліметтерді қамтитын қол жетімді Scopus және Web of Science халықаралық дерекқорларының www.scopus.com, www.scival.com және www.webofscience.com сайттары. «Ұлттық мемлекеттік ғылыми-техникалық сараптама орталығы» АҚ ресми сайты www.ncste.kz – гранттық қаржыландырудың конкурстық құжаттамасы және жобалар мен бағдарламаларды бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жөніндегі деректер базасы.

Ғылыми жаңалық. Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы ғылыми саясат құралдарының (policy instruments) тұжырымдамаларын қолдану, сыртқы және ішкі факторлардың әсерін бағалау, ғылым саласына тартылған негізгі субъектілердің функциялары мен рөлін айқындау арқылы Қазақстан Республикасының ғылыми-зерттеу қызметін мемлекеттік реттеу жүйесін кешенді зерттеуден тұрады.

Автор келесі **ғылыми нәтижелерге** қол жеткізді:

– шетелдік және қазақстандық авторлардың алдыңғы жұмыстарының нәтижелерін жалпылау негізінде ғылыми-зерттеу қызметін мемлекеттік реттеу жүйесінің авторлық көрқарасы айқындалды;

– ғылыми саясаттың негізгі құралдарының, ҒЗЖ-ны мемлекеттік реттеу тетіктерінің және жекелеген елдердің ұлттық модельдеріндегі ғылымды басқару стильдерінің эволюциясы келтірілді;

– нарықтық экономикасы бар елдерде және посткеңестік жекелеген елдерде ғылымды дамыту басымдықтарын қалыптастыру үдерісінің негізгі субъектілері анықталды;

– ғылыми саясатты дамытуға және ҒЗҚ мемлекеттік реттеудің дамуына әсер ететін ішкі және сыртқы факторларға талдау жасалды;

– Қазақстан ҒЗЖ мемлекеттік реттеу мен басқару стилінің қазіргі жағдайы мен эволюциясы, негізгі субъектілер, осы салаға қатысы бар мемлекеттік органдар және ғылыми саясат құралдарын таңдауға әсер ететін факторлар зерттелді;

– Қазақстанның ғылыми саясатының негізгі құралдарының тиімділігі бағаланды және ҒЗЖ-ны реттеудің осы тетіктерін қолданудың салдары, ғылым саласының дамуын шектейтін себептер анықталды;

– ҒЗЖ-ны мемлекеттік реттеуді, осы саламен айналысатын мемлекеттік органдардың ұйымдық құрылымын және ғылымдағы үдерістерді цифрландыру моделін одан әрі жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірленді.

Қорғауға ұсынылған диссертацияның негізгі тұжырымдамалары.

1) шетелдік және отандық ғылыми әдебиеттер, Қазақстан ҒЗҚ мемлекеттік реттеу жөніндегі нормативтік құжаттар негізінде басқару субъектісі қолданатын және ғылыми зерттеулер саласындағы қатынастарға, берілген мақсаттарға қол жеткізу үшін ғылыми-зерттеу жүйесінің компоненттері арасындағы байланысқа әсер ететін әдістер мен құралдардың жиынтығы ретінде «ғылыми-зерттеу қызметін мемлекеттік реттеу тетігі» ұғымының авторлық анықтамасы негізделді және ұсынылды.

2) ғылыми әдебиеттерді зерттеу, сондай-ақ сараптамалық сұхбат жүргізу шеңберінде Қазақстанның мемлекеттік ғылыми саясатын қалыптастыруға елде

қалыптасқан саяси жүйе, тарихи өткен (кеңестік мұра), бұрынғы шешімдер мен оқиғалардың, оның ішінде ҒЗҚ мемлекеттік басқару жүйесіндегі оқиғалардың сипатталуымен сипатталатын «колеи эффекті» ықпал ететіні анықталды, олар әрқашан оңтайлы немесе тиімді болмаса да, болашақта шешім қабылдау процесіне айтарлықтай әсер етеді.

3) Қазақстан үшін ағымдағы кезеңде ғылыми-зерттеу қызметін мемлекеттік реттеудің басым әкімшілік-құқықтық және экономикалық тетіктерімен басқарудың барлық деңгейлерінде мемлекеттің қатысуымен сипатталатын ҒЗҚ басқарудың қатаң орталықтандырылған моделі тән, бұл мемлекет тарапынан ғылыми саланың дамуына ықпал етудің формальды және тікелей әдістерінің басым екендігін айғақтайды.

4) ҒЗЖ-ны мемлекеттік реттеу жүйесін дамыту көбінесе ҒЗЖ-ны мемлекеттік басқарудағы өзгерістерге бастамашылық жасау және ғылыми саясаттың мақсатын айқындау деңгейінде Қазақстан Республикасының Президенті сияқты жоғары лауазымды адамдардың және бейінді министрлік басшысының Президенттің тапсырмаларын операциялық атқару және орындау деңгейінде саяси ерік-жігеріне байланысты болады.

5) ҒЗЖ-ға тартылған мемлекеттік органдардың ұйымдық құрылымын реформалауға бағытталған ұсыныстар және Қазақстанның ғылыми саласының ағымдағы проблемаларын бірге жоюға мүмкіндік беретін және ҒЗЖ-ны реттеудің тиімді жүйесін құруға ықпал ететін зерттеу ақпараттық жүйесінің авторлық моделі әзірленді.

Ғылымның даму бағыттарына немесе мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігі. Диссертациялық зерттеудің теориялық және практикалық нәтижелері мемлекеттік және жергілікті басқарудың ғылыми бағытын дамытуға, сондай-ақ Қазақстан Республикасында жоғары білім мен ғылымды дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған мемлекеттік тұжырымдамасын іске асыруға сәйкес келеді.

Зерттеу нәтижелерінің теориялық және тәжірибелік маңыздылығы диссертацияның Қазақстандағы ғылыми-зерттеу қызметін мемлекеттік реттеу жүйесін, ғылым саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру кезіндегі негізгі құралдар мен тетіктерді одан әрі зерттеудің негіздемесі бола алатынында. Зерттеу ақпараттық жүйесінің ұсынылған моделінің практикалық маңызы бар, оның тұжырымдамасы «Қазақстан ғылымы» бірыңғай ақпараттық жүйесін құру нұсқаларының бірі бола алады. Сонымен қатар, ҒЗҚ басқару және реттеу саласында атқаратын мемлекеттік органдар құрылымының және олардың негізгі функцияларының ұсынылып отырған үлгісі практикалық мәнге ие. Қорытындылар мен ғылыми-тәжірибелік ұсыныстарды шешім қабылдаушы органдар ғылым саласындағы стратегиялық құжаттарды әзірлеу, ғылыми саясат құралдарын қолдану кезінде де пайдалана алады және аналитикалық және ғылыми мақсаттарда қолдана алады.

Бұл жұмыстың басқа ғылыми-зерттеу жұмыстарымен байланысы. Диссертациялық жұмыс 2020-2022 жылдарға арналған ҚР БҒМ Ғылым Комитетінің жас ғалымдарын гранттық қаржыландырудың AP08051974 «Ғылымометриялық талдау негізінде Қазақстанның жоғары оқу орындарының зияткерлік капиталын бағалау және оларды зерттеу университеттеріне трансформациялау жолдары» тақырыбындағы ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде орындалды.

Зерттеу нәтижелерін жариялау және докторанттың әр жарияланымды дайындауға қосқан үлесі. Диссертациялық зерттеудің нәтижелері 8 ғылыми басылымда жарияланды, атап айтқанда:

– Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитеті / Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитеті ұсынған ғылыми журналдардағы 4 мақала. Аталған мақалалардың үшеуінде – «Ғылыми-зерттеу қызметін мемлекеттік реттеу: шетелдік тәжірибе», «Қазақстандағы ғылыми-зерттеу қызметінің тартымдылығын арттыру: ағымдағы жағдайы және қабылданып жатқан шаралар», «Зерттеу университеттерін трансформациялаудың басқару аспектілері: шетелдік тәжірибе», – докторант бірінші автор болды. Бұл мақалаларды жазуда докторант зерттеудің тұжырымдамасы мен объектісін таңдауға, алынған мәліметтерді жинауға және талдауға қатысты. Бір басылымда – «Қазақстанның нормативтік-құқықтық актілеріндегі Scopus және Web of Science дерекқорларының ғылыми басылымдарындағы жарияланымдар негізінде ғалымдардың біліктілігін бағалау», – докторант корроспендент автор болды. Осы мақаланы жазу шеңберінде докторант ғылым саласындағы нормативтік-құқықтық актілерді (НҚА) жинады және НҚА деректеріне мазмұндық-талдау жүргізді, қарастырылатын құжаттардың әрқайсысына өзгерістер енгізу динамикасын зерттеп, деректерді визуализациялады.

– Конференциялар жинағында 3 жарияланым, оның ішінде 1-і шетелдік (Мажарстан). Екі ғылыми жұмыста – «Халықаралық ғылыми журналдарда қазақстандық авторлардың ғылыми мақалаларын жариялаудың заманауи сын – қатерлері» және «Қазақстан Республикасының ғылыми саясатының бөлігі ретінде нысаналы индикаторларды жоспарлау» – докторант жалғыз автор болды. «Ғылыми зерттеулердің сапасын бағалау тетіктері: шет мемлекеттер мен Қазақстанның тәжірибесі» мақаласында докторант ғылыми зерттеулерді бағалау тетіктерін қалыптастыру бойынша шет елдердің тәжірибесін зерттеді.

– Web of Science дерекқоры бойынша нөлдік емес импакт-факторы (3,9) бар және CiteScore 93 пайыздық көрсеткішті Scopus дерекқорына кіретін журналдағы 1 мақала. Докторант осы мақаланы жазу шеңберінде нормативтік-құқықтық құралдың, атап айтқанда 2011 жылдан бастап «Ғылым туралы» ҚР Заңының және ҒЗҚ саласындағы тиісті нормативтік актілердің қазақстандық авторлардың жарияланым стратегияларына әсерін талдауды орындады.